

WAŁ GRANICZNY. ZE STUDIÓW NAD POGRANICZEM MAZOWIECKO-KRZYŻACKIM (opracowanie wstępne)

Wał Graniczny to zapomniany zabytek historyczny, który przez prawie 600 lat wyznaczał granicę między księstwem płockim i Polską z jednej strony a państwem krzyżackim, Prusami Książęcymi, królestwem pruskim z drugiej strony, a następnie zaborem rosyjskim i cesarstwem niemieckim. Po traktacie wersalskim w 1919 r. i włączeniu Działdowszczyzny do Polski, wyznaczona przez Wał granica przestała obowiązywać. Jedyne wschodni kraniec wału, od granicy wsi Białuty z Napierkami wytyczał granicę do 1945 r.

Wał Graniczny został wzniesiony po zawarciu mazowiecko-krzyżackiej ugody granicznej z 8.XI.1343 r. w Bratianie (KOWALCZYK 1992). Usypano go wzdłuż wyznaczonej w terenie granicy, zapowiedzianej w dokumencie ugody określeniem *per medium eorundem bonorum limitari* (NKDM nr 260). Być może jego istnienie poświadcza sformułowanie *et tunc ultra ascendendo limites terrarum*¹ zawarte w dokumencie zastawu Zawkrza w 1384 r. Z całą pewnością Wał istniał w XV w., bowiem w zniszczonych w czasie II Wojny Światowej mazowieckich księgach sądowych były wzmianki o rowie dzielącym Mazowsze i państwo krzyżackie (WOLFF 1962: 16)² (fig. 1).

Przedmiotem sporu między Bolesławem III a Zakonem w 1343 r. był obszar leżący na międzyrzeczu Nidy (późniejszej Działdówki) i górnego Orzycy. Spór ten zaistniał zapewne już w końcu XIII w., gdy po pokonaniu plemion pruskich, Krzyżacy zajęli nie tylko ich terytoria, ale również wkroczyli na północne obszary Mazowsza, opustoszałe po najazdach pruskich na przełomie XII/XIII w.

Swoje aneksje terytorialne próbowali Krzyżacy usankcjonować zbierając od pruskich poddanych informacje o rzekomym przebiegu granicy mazowiecko-pruskiej i podając pruskie dublety mazowieckich nazw terenowych³. Ich wiarygodność podważył K. Buczek (1936: 50-51). Sądził on, że relacje te mogą co najwyżej dostarczać informacji o zasięgu zwartego osadnictwa mazowieckiego po najazdach

¹ *JURA*, nr 29. W niemieckojęzycznej wersji tego dokumentu fragment ten brzmi *und die land grenitz vort himuf czugehnde bys an der orsitz*, cytowane za HARMJANZ 1936: 54. Do takiej interpretacji skłania się KNISS 1939: 46-47.

² Niestety autor ten nie cytuje oryginalnej terminologii, a ogranicza się jedynie do podania wiadomości o rowie dzielącym oba państwa. O terminologii dotyczącej umocnień podłużnych cf. KOWALCZYK 1987: 23-26.

³ *NKDM*, nr 212, 247, 248, ale rzecz ciekawa, żaden z tych dokumentów nie został przedłożony misji rozjemczej Benedykta z Makry w 1413 r., w przeciwieństwie do aktów ugody z 1343 r.

pruskich.

Bolesławowi III, księciu płockiemu, podobnie jak Siemowitowi II, księciu mazowieckiemu, nie udało się w 1343 r. obronić swoich ziem przed ekspansją Zakonu. Sporny teren podzielono na dwie równe części, a linearna granica miała przebiegać od ujścia rzeczki Wysokiej do Nidy do *fossatum* łączącego niezidentyfikowane bagno Tlokumpelk (po polsku Niedźwiedzie Bagno)⁴ z bagem Niemyje, położonym w górnym biegu Orzyca. Następnie podążała prosto do brodu Sgiersk (Zgierz, po prusku Singurbrast, czyli Szczygli Bród) na Orzycu. Bród ten znajdował się w miejscu późniejszego Młyna Janowskiego, na zachód od Janowa. Od tego miejsca rozpoczynało się księstwo Siemowita II (NKDM nr 259).

Jednak pamięć o władztwie mazowieckim na północ od tak wyznaczonej granicy trwała nadal. Po bitwie grunwaldzkiej, książęta Siemowit IV i Janusz I, wystąpili z żądaniami korekty granic. Sprawę miał rozstrzygnąć wyznaczony przez Zygmunta Luksemburczyka pełnomocnik, Benedykt z Makry (*Lites*: 88-351; RADOCH 1994).

Zaproponowana przez księcia płockiego Siemowita IV nowa granica miała przebiegać od ujścia rzeczki Gorzenicy do Brynicy, lewego dopływu Drwęcy (był to jeszcze obszar Ziemi Dobrzyńskiej), następnie podążać do jeziora Welskiego i rzeką Wel do starego koryta Wkry (KOWALCZYK 1988) i stąd Nidą aż do jej źródeł, pozostawiając po stronie mazowieckiej Nick i Nidzicę, a po stronie krzyżackiej Nowy Dwór (*Curia*) i Działdowo. Od źródeł Nidy granica miała biec prosto do brodu Sgiersk (*Lites*: 194) (fig. 2).

Projekt nowego rozgraniczenia nie został jednak przyjęty, a misja Benedykta z Makry zakończyła się niepowodzeniem, albowiem Zygmunt Luksemburczyk nie był zainteresowany dalszym osłabianiem państwa krzyżackiego.

Zgodność przebiegu Wału Granicznego z granicą wyznaczoną w 1343 r. ustala *terminus post quem* jego budowy. Brak nam niestety jednoznacznych przesłanek umożliwiających ustalenie terminu zakończenia jego budowy. Stosując metodę retrogresji można, jak sądzę, wykluczyć z rozważań dwa okresy zastawu Zawkrza w latach 1384-1399 i 1408-1411, za panowania Siemowita IV. Pozostaje zatem okres czterdziestu lat między 1344 a 1384 r. W tym czasie Zawkrze, wraz z całym księstwem płockim przechodziło z rąk do rąk. Do 1351 r. pozostawało ono we władaniu Bolesława III. Po jego bezpotomnej śmierci księstwo przeszło w ręce Kazimierza Wielkiego, aliści już przed 1355 r. zostało przekazane w zastaw Siemowitowi III (*DZIEJE MAZOWSZA*: 214). Po śmierci Kazimierza Wielkiego wróciło do rąk Siemowita III, po którym w 1381 r. przejął je Siemowit IV.

Nie sądzę, aby któryś z następców Bolesława III był szczególnie zainteresowany usypaniem Wału Granicznego. Mógł to natomiast uczynić sam Bolesław III. Książę ten w latach czterdziestych pozostając formalnie w stosunku lennym do króla czeskiego, zmienia orientację polityczną. W chwili zawierania pokoju kaliskiego demonstruje swoją neutralność, aby przed 1351 r. przejść do obozu Kazi-

⁴ KOWALCZYK 1992 identyfikacja i lokalizacja nazw z tego dokumentu i innych dokumentów zawierających opis granic mazowiecko-pruskich.

mierza Wielkiego, podobnie jak pozostali książęta mazowieccy (*DZIEJE MAZOWSZA*: 208-211). Czyn ten zmienił pozycję Bolesława III w państwie krzyżackim, które od lat pozostawało w ścisłym sojuszu z królami czeskimi. Jednocześnie Krzyżacy uregulowawszy na przełomie XIII i XIV w. sprawy graniczne na obszarze Ziemi Dobrzyńskiej (KOWALCZYK 1992: 37-39), rozpoczęli akcję kolonizacyjną w dolnym biegu Nidy, na prawym jej brzegu. Zatem Bolesław III, nawet po zawarciu ugody w 1343 r., mógł czuć się zagrożony i obawiać się dalszych aneksji terytorialnych.

Istnieje jeszcze jeden element, który może wskazywać na Bolesława III, jako na budowniczego Wału Granicznego. Oto obiekt ten został wzniesiony tylko na 2/3 wyznaczonej w 1343 r. granicy. Przerwanie prac można połączyć z nieoczekiwaną śmiercią tego księcia w 1351 r., w trakcie wyprawy ruskiej Kazimierza Wielkiego.

Wizerunek Wału Granicznego widoczny jest i opisany na powstałej na początku XVIII w. mapie granicy mazowiecko-pruskiej Samuela Suchodolskiego (1705). Wbrew wcześniejszym informacjom mapa ta, przechowywana do 1945 r. w Archiwum królewickim, nie uległa zniszczeniu, a znajduje się obecnie w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie – Dahlem.. Na mapie tej, którą dowodnie wykorzystali H. Crome (1937: 85, nr 43) i G. Kniess (1939: 46-47), podana długość Wału oceniana jest na 3 mile. Wał oznaczony został również przez Jana Władysława Suchodolskiego na mapie *Ost Preussen* (1800). Nosi on nazwę *Grenz Wall* i usytuowany jest po mazowieckiej stronie granicy (fig. 1). Nie ma go natomiast na nieco późniejszych mapach Gillego, Textora, Schroettera, Kwatermistrzostwa czy *Preussische Urmesstischblätter* z lat sześćdziesiątych XIX w. Na współczesnych mapach topograficznych w skali 1:25000 jego bieg jest oznaczony symbolem suchego rowu⁵.

Długość Wału Granicznego jest oceniana w literaturze na około 24 km. W obecnym stanie zachowania jego ślady są czytelne na odcinku około 12 km. Stan zachowania Wału jest bardzo zły. Na dobrą sprawę istnieje on tylko w lasach Nadleśnictwa Dwukoły. Na obszarach odlesionych, zwłaszcza koło Rywocin i na wschód od Białut, został on całkowicie zniwelowany i jedyną pozostałością jest niewielki rów.

Wał Graniczny przebiega, poczynając od zachodu, na następujących arkuszach AZP: 37-58, 37-59, 37-60, 36-60, 36-61, początkowo w gminie Działdowo, następnie od szosy Rywociny-Kęczewo granicą gmin Działdowo i Lipowiec Kościelny oraz Iłowo-Osada i Lipowiec Kościelny. Dalej idzie w gminie Iłowo-Osada i ponownie wyznacza granicę gmin Iłowo-Osada i Wieczfnia Kościelna. Aż do szosy Mława - Nidzica przebiega na obszarze gminy Wieczfnia Kościelna, a za nią ponownie wyznacza granicę gmin Wieczfni i Janowca Kościelnego, będąc na tym odcinku równocześnie granicą woj. ciechanowskiego i olsztyńskiego. Wał kończył swój bieg w tej ostatniej gminie, na wysokości Powierza.

Na skutek braku kwerendy źródłowej Wał Graniczny nie został oznaczony na

⁵ Jest to na przykład *Mapa topograficzna Polski* w skali 1:25 000, arkusz 242.23 Iłowo-Osada, opr. 1985, druk 1986.

żadnym z wymienionych arkuszy AZP⁶. Sprzyjała temu metodyka postępowania dokumentacyjnego AZP, która nie przewidywała jasnej procedury nadawania numeru obiektowi archeologicznemu, leżącemu na kilku arkuszach, nie należącemu do obszaru żadnej ze wsi, a wytyczającym tylko ich granice. Nic zatem dziwnego, że Wał Graniczny nie ma do dzisiaj numeru stanowiska archeologicznego i nie jest wpisany do rejestru zabytków archeologicznych, choć ze względu na funkcję, którą pełnił przez 600 lat, dawno powinno to być uczynione.

Do 1982 r. Wał Graniczny nie był przedmiotem specjalistycznych badań archeologicznych i historycznych, jakkolwiek pojawiał się w pracach H. Cromego (1937: 85, nr 43) i G. Kniessa (1939: 46-47) oraz w kilku innych. Jego geneza była tak oczywista, że nie wglębiano się w uściślenie czasu budowy czy określenie osoby budowniczego. Jedynie G. Kniess uważał, że został on wzniesiony przez wójta krzyżackiego z Działdowa, bowiem jego przebieg pokrywał się prawie dokładnie z południową granicą komornictwa działdowskiego.

Sporo uwagi temu obiektowi poświęciłam w pracy doktorskiej (KOWALCZYK 1987: 144-145, 173-174), jakkolwiek czas jego wzniesienia nie pokrywał się z jej ramami chronologicznymi. Odmienne było również przeznaczenie Wału, co wyraża się, między innymi w jego układzie przestrzennym, który nie wykazuje najmniejszego związku z naturalnie obrotowymi elementami krajobrazu. Wał dzielił sporny obszar na dwie prawie równe części, przebiegając w przybliżeniu działem wodnym Nidy i Orzyca. Podstawowym brakiem czynionych wówczas uwag było oparcie się prawie wyłącznie na literaturze przedmiotu, przy braku własnych badań wykopaliskowych. I jakkolwiek wiele z postawionych w tej pracy tez zostało potwierdzonych w trakcie późniejszych prac wykopaliskowych prowadzonych na wałach podłużnych w Zimnej Wodzie, gmina Nidzica i w Siemnie (Pęczkach), gmina Janowo, to w przypadku Wału Granicznego, przeprowadzone w sierpniu 1995 r. badania wykopaliskowe zweryfikowały negatywnie podany wcześniej jego opis zewnętrzny w stosunku do zrekonstruowanego pierwotnego kształtu oraz do budowy wewnętrznej.

Poprzednio sądziłam, że Wał Graniczny zbudowany był z dwóch równoległych nasypów i dwóch, miejscami trzech, towarzyszących im rowów. Tymczasem okazało się, iż pierwotnie był to jeden nasyp z dwoma rowami po obu jego stronach, w którym, zapewne w XIX w., wykopano trzeci rów o głębokości około 1,2 m, niszcząc w znacznym stopniu jego substancję. Wybraną z tego rowu ziemią podwyższono powstałe dwa kikuty nasypu i częściowo zasypano rowy zewnętrzne.

Następnie, na linii Wału usypano, z wydobytej z niego ziemi, kilkadziesiąt kopców geodezyjnych, a po częściowo zniwelowanych rowach zewnętrznych, poprowadzono drogi leśne, służące, jak sądzę, patrolowaniu granicy. Inne zniszczenia spowodowano przecinając linię Wału licznymi drogami i duktami leśnymi, a na terenach odlesionych, uprawą ziemi. Wszystko to razem oznacza, że badania wykopaliskowe prowadzone były na obiekcie silnie zniszczonym i miały charakter

⁶ Badania AZP na tym obszarze zostały wykonane wyjątkowo niestarannie. Istnieją na przykład dwie teczki obszaru 36-60 obejmujące zupełnie różne tereny, tylko częściowo pokrywające się.

badania ratowniczych.

Badania na wale przeprowadzono w sierpniu 1995 r. zakładając dwa wykopy w oddziałach nr 166 i 175. Ustalono, iż pierwotna szerokość obiektu wynosiła około 7 m, z czego 3 m przypadło na nasyp, a po 2 m na rowy (pomiar na poziomie humusu pierwotnego). Rowy miały niewielką głębokość, do 0,6 m. Obecna wysokość nasypu, a raczej pozostałych po nim kikutów dochodzi do 0,6 m, a czego tylko około 0,4 m należy do pierwotnego nasypu.

Nasyp Wału nie miał wewnętrznej konstrukcji drewnianej, jak początkowo sądziłam, aliści w jego wnętrzu odsłonięto nadpalone lub zwęglone pnie drzew. Były to pozostałości po drzewach rosnących na trasie projektowanego przebiegu Wału, ściętych i spalonych w czasie prac poprzedzających sypanie nasypu. W wykopie II dowodnie stwierdzono, że przysypywano ziemią palące się kłody, albowiem spalaniu uległa tylko górna ich powierzchnia, podczas gdy dolna z czasem zbutwiała. Ponadto, wokół spalonej powierzchni kłód została przepalona warstewka nagliniowego piasku. Zabieg palenia drzew i poszycia miał na celu oczyszczenie trasy przebiegu wału i jest obserwowany na innych stanowiskach wałów podłużnych. Nie mogę jednak odrzucić przypuszczenia, że palenie owych kłód drzewnych miało również na celu zapobieżenie ich gniciu, a tym samym osuwaniu się nasypu⁷.

Badania nie dostarczyły żadnych zabytków ruchomych. Pobrano jedynie próbki węgla w celu wykonania analiz węgla radioaktywnego i dendrologicznych, mających na celu ustalenie gatunków drzew i wiarygodności datowania obiektów średniowiecznych obiema metodami. Pierwsza analiza określiła czas wzniesienia wału na rok 1300 ± 70, a w drugiej ustalono, że powalone drzewa to sosny. Badanie węgla radioaktywnego dało datę zanizoną co najmniej o 43 lata, choć *terminus post quem* mieści się w jej górnym poziomie.

Wracając do założenia, iż Wał wzniesiono bezpośrednio po rokowaniach w Bratianie, a przerwano prace z chwilą śmierci Bolesława III, otrzymujemy roczną wydajność pracy wyrażającą się w trzykilometrowym odcinku wału. W rzeczywistości wydajność była większa, bowiem sypanie wału było poprzedzone wytyczeniem granicy, a teren był lesisty. Można też przyjąć, iż prace nie były prowadzone w trakcie intensywnych zajęć rolnych.

Kolejne pytanie wiąże się z organizacją budowy. W połowie XIV w. obszar pogranicza mazowiecko-krzyżackiego nie był gęsto zaludniony, należało zatem do prac przy wznoszeniu Wału sprowadzić ludność z dalszych okolic. W tym czasie tytułem prawnym do podejmowania takich działań był utrzymujący się na Mazowszu obowiązek budowy i naprawy grodów. Nie wiemy do kiedy obowiązywał na Zawkrzu lub szerzej w księstwie płockim, ale w Ziemi Czerskiej i Liwskiej został on zniesiony dopiero w 1476 r. (KML, nr 236).

Na zakończenie dodam, iż wytyczenie linearnej granicy mazowiecko-krzyżackiej w 1343 r., będące prawnym usankcjonowaniem zdobyczy terytorialnych Zakonu, wywołało akcję osadniczą po północnej stronie granicy. Już w 1344 r. lokowane zostaje Działdowo, a następnie w pasie przygranicznym założono

⁷ Na badanym obszarze jeszcze obecnie osmała się końce pali ogrodzeń, wbijanych w ziemię.

kilkadziesiąt nowych wsi, częściowo na miejscu starszego osadnictwa mazowieckiego. Ruch kolonizacyjny posuwał się w stronę późniejszej Nidzicy, w której budowę zamku rozpoczęto około 1359 r., a samo miasto zostało lokowane w 1381 r. Towarzyszyły tym wydarzeniom kolejne lokacje wsi na surowym korzeniu, aż po obszar lasu Raduka.

Rozpoczęcie przez Zakon akcji osiedleńczej musiało dopingować Bolesława III do wznoszenia oznaczenia granicznego, jakkolwiek jej nasilenie przypada już na rządy Siemowita III i jego syna Siemowita IV, który, jak pamiętamy, dwukrotnie zastawiał Zawkrze Krzyżakom. Na panowanie tego ostatniego księcia przypada początek wzmoczonej penetracji gospodarczej Mazowsza przez państwo Zakonne, a sam Siemowit IV jest nazywany w źródłach wypróbowanym przyjacielem Zakonu (*DZIEJE MAZOWSZA*: 217). Nie wiele brakowało, aby jego polityka oddawania ziem mazowieckich w zastaw Krzyżakom (Ziemie Wiska, Zawkrzańska, Płońska) doprowadziła do oskrzydlenia Północnego Mazowsza i stopniowego wchłaniania jego ziem przez Zakon. Na szczęście po bitwie grunwaldzkiej Zawkrze wróciło do Mazowsza, a Wał Graniczny zaczął na nowo wyznaczać granicę państwową.

Literatura:

- BUCZEK K.,
1936 *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń.
- CROME H.,
1937 *Längswälle in Ostpreussen*, Mannus 29, p. 69-90.
- DZIEJE MAZOWSZA,
Dzieje Mazowsza do 1526 roku, A. GIEYSZTOR, H. SAMSONOWICZ eds., Warszawa 1994.
- GRZEGORZ M.,
1982 *Rozwój Nidzicy na tle procesów osadniczych w komornictwie w okresie krzyżackim*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 4 (158), p. 287-298.
- HARMJANZ H.,
1936 *Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens*, Berlin.
- IURA,
Iura Masovie Terrestria, vol. I (1228-1471), J. SAWICKI ed., Warszawa 1972.
- KML,
Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, T. LUBOMIRSKI ed., Warszawa 1863.
- KNISS G.,
1939 *Von Grenzen und Landwehren in der altpreussischen Landschaft Sassen*, Altpreussen 4, fasc. 2, p. 44-48.
- KOWALCZYK E.,
1987 *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław.
1988 *Tajemnica rzeki Wkry*, Mówią Wieki 31, fasc. 2, p. 33-35.
1992 *Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku*, *Kwartalnik Historyczny* 99, fasc. 1, p. 33-57.
- LITES,
Lites ac res gestae Polonos Ordinemque Cruciferorum, vol. II, I. ZAKRZEWSKI ed., Poznań 1892.
- NKDM,
Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza, vol. II *Dokumenty z lat 1248-1355*, I. SUŁKOWSKA-KURAŚ, S. KURAŚ eds., Wrocław 1989.
- RADOCH M.,
1994 *Badanie sporów granicznych mazowiecko-krzyżackich przez Benedykta z Makry* in: *Społeczeństwo i polityka do XVII wieku, Księga pamiątkowa ku czci Profesora Waclawa Odyńca w 70-lecie urodzin*, J. Śliwiński ed. [Studia i Materiały WSP w Olsztynie 65], p. 85-95.
- SUCHODOLSKI J.W.,
1705 *Exacte Delineation oder General Landes Grentzen dess königliche Ampts, Neydenburg [Soldan]**, skala ok. 1:50 000.

* Mapa ta ma dwa niezależne opisy.

1800 Ost Preussen, Blatt 4, skala około 1:300 000, Wien.

WOLFF A.,

1962 *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370-1526*, Wrocław.

Ilustracje:

Fig. 1. Wizerunek Wału Granicznego (*Grenz Wall*) na mapie Ost Preussen J.W. Suchodolskiego. Fot. M. Dąbski.

Fig. 2. Tereny sporne na pograniczu mazowiecko-krzyżackim w 1343 i 1413 r. Legenda: 1 - granica z 1343 r., 2 - proponowany przebieg granicy w 1413 r., 3 - obszar sporny w 1343 r., 4 - żądania rewindykacyjne Siemowita IV w 1413 r., 5 - Wał Graniczny, 6 - bród Sgiersk. Opr. E. Kowalczyk.

